

الله الرحمن الرحيم

۱۳۸۳/۱۱۱

۱۰۵۴۹۴

نهمین دوره - داخلی
پژوهش فرهنگی تشویقی سال
دین
۱۳۸۳/۱۱۱

۱۰۵۴۹۴

۱۳۱

۱۰۵۴۹۴

دانشگاه مفید

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته حقوق بین الملل

حق بر محیط زیست در اسناد بین المللی و اسلام

استاد راهنما:

دکتر اردشیر امیرارجمند

استاد مشاور:

دکتر سید فضل الله موسوی

نگارش:

مهدی فیروزی

شهریور ۱۳۸۲

۱۳۸۷ / ۳ / ۱

۱۲۱
ع

۱۸۷۴
۱۲/۷/۲۷

پایان نامه آقای مهدی فیروزی دانشجوی کارشناسی ارشد رشته حقوق بین الملل به شماره دانشجویی

۷۸۱۲۲۱۰۳ تحت عنوان: **حقی بر محیط زیست در اسناد بین المللی و اسلام** در تاریخ ۱۲/۶/۳۱ به

تأیید اساتید راهنما و مشاور رسید. جلسه دفاع از پایان نامه مزبور در تاریخ ۱۲/۷/۲۴ تشکیل گردید و با نمره ۱۹/۲۵

درجه عالی مورد تصویب قرار گرفت.

امضاء

جناب آقای دکتر امیرارجمند

استاد راهنما:

امضاء

جناب آقای دکتر موسوی

استاد مشاور:

امضاء

جناب آقای قربان نیا

استاد داور:

امضاء

جناب آقای رهایی

نماینده کمیته تحصیلات تکمیلی:

«هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا»، سوره‌ی بقره (۲): آیه‌ی ۲۹.
«او (خدایی) است که همه‌ی آن چه را (از نعمت‌ها) در زمین وجود دارد، برای
شما آفرید.»

«هُوَ أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فِيهَا»، سوره‌ی هود (۱۱): آیه‌ی ۶۱.
«اوست که شما را از زمین آفرید و عمران و آبادانی آن را به شما وا گذاشت.»

«انسان از حقوقی بنیادین برای داشتن آزادی، برابری و شرایط
مناسب زندگی، در محیط زیستی که به او اجازه‌ی زندگی با حیثیت و
شرافتمندانه را بدهد، برخوردار است.»
اصل اول اعلامیه‌ی کنفرانس سازمان ملل متحد درباره‌ی محیط زیست
(۱۹۷۲).

«هر فرد حق دارد، در محیط زیست سالم زندگی کند.»
ماده‌ی ۱۱ پروتکل الحاقی به کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر (۱۹۸۸).

تقدیم به:

آنان که بهترین لحظات زندگی ام را در کنارشان

بودم،

دوستان شهیدم؛

و به

تمام صالحان زمین، آنان که برخورداری از محیط

زیست سالم، حق آنان است.

تشکر و قدردانی

با سپاس به درگاه خداوند بزرگ که به انسان، آن چه را نمی دانست آموخت و با درود و سلام به پیشگاه پیامبرگرامی اسلام ﷺ و جانشینان معصوم او. به حکم «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق»، وظیفه‌ی خود می دانم که از همه‌ی عزیزانی که در به ثمر رسیدن به این نوشتار سهمی داشته‌اند، تشکر کنم. در ابتدا، لازم می دانم از اساتید عزیز و گرانقدر، جناب آقای دکتر اردشیر امیرارجمند و جناب آقای دکتر سید فضل الله موسوی، که راهنمایی و مشاوره‌ی این پایان نامه را بر عهده داشته و متقبل زحمت شده‌اند، سپاس‌گزاری کنم و از خداوند بزرگ، برای این عزیزان، سلامتی و موفقیت آرزو کنم.

از ریاست محترم دانشگاه و اساتید محترمی که در طول تحصیل از وجودشان استفاده کرده‌ام، به ویژه از جناب آقای دکتر سید محمد قاری سید فاطمی که موضوع پایان نامه را پیشنهاد کردند، تشکر و قدردانی می‌کنم، همچنین از جناب آقای دکتر ناصر قربان نیا - مدیر محترم گروه حقوق - و جناب آقای دکتر محمد حبیبی مجنده - عضو محترم هیئت علمی گروه حقوق - که از نظراتشان بهره برده‌ام، تشکر می‌کنم.

بر خود لازم می‌دانم که از همسر و فرزند عزیزم، که در طول تحصیل و به ویژه زمان نوشتن پایان نامه، متحمل رنج و زحمت فراوان شدند، تشکر و قدردانی نمایم و برای همه، از خداوند بزرگ، آرزوی موفقیت و سربلندی کنم.

نشانه‌های اختصاری

ABM	Anti- Ballistic Missile
CBD	Convention on Biological Diversity
CFCs	Chloro Fluoro Carbons
CITES	Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora
CO	Carbon Monoxide
COs	Carbon Dioxid
CSD	Commission on Sustainable Development
D.D.T	Dichloro Diphenly Trichloroethane
FAO	Food and Agriculture Organization
GA	General Assembly
IAEA	International Atomic Energy Agency
ILO	International Labour Organization
IMO	International Maritime Organization
IUCN	International union for Conservation Nature of and Natural Resources
NGOs	Non - Governmental Organizations
ROPME	Regional Organization for Pro tective the Marine Environment
UNCED	United Nations Conference on Environment and Development
UNCHE	United Nations Conference on Human Environment
UNEP	United Nations Environment Programme
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
ECOSOC	United Nations Economic and Social Council
WCED	The World Commission on Environment and Development
WCN	World Charter for Nature
WHO	The World Health Organization.
WSSD	World Summit on Sustainable Development .

چکیده

تا چند سال پیش، حقوق بین الملل صرفاً حول محور حاکمیت دولت‌ها می‌چرخید؛ اما تحوّل و توسعه در حقوق بین الملل و پیدایش مفاهیم جدیدی همچون حقوق بشر، باعث شد انسان در محور توجه فعالیت‌های بین المللی قرار گیرد. از سوی دیگر، یکی از ویژگی‌های حقوق بین الملل کلاسیک، تنظیم روابط بین تابعان آن، یعنی دولت‌ها بر اساس اصل عمل متقابل یا تعادل بین امتیازات مکتسبه و الزامات بر عهده گرفته شده است که ارتقای شأن و منزلت حقوق بشر، موجب گسترش قواعدی بین المللی شد که حاوی تعهدات بلاعوض در جهت منافع مشترک بشریت است. سپس با طرح مسائل جدید، از جمله بهره‌برداری از فضای ماورای جو، میراث مشترک بشریت و محیط زیست، اهمیت این قواعد در نظام بین المللی افزایش چشمگیری یافت. هدف نهایی این قواعد، نه تنها منافع مستقیم و بلاواسطه‌ی دولت‌ها، بلکه منافع بشریت و بهبود سرنوشت انسان‌هاست. به همین دلیل، اعلامیه‌ی پایانی کنفرانس سازمان ملل متحد درباره‌ی محیط زیست انسانی، با اعلام «حق بر محیط زیست سالم»، پیوندی بنیادین بین حفاظت از محیط زیست و حقوق بشر ایجاد نمود و سرآغاز تحوّلی جدید در حقوق بین الملل گردید.

ماده‌ی ۱ این اعلامیه، با قرار دادن حق بر محیط زیست در کنار و عرض آزادی و برابری، آن را صراحتاً از مصادیق «حقوق بنیادین» قلمداد نمود.

از آن تاریخ به بعد، حق بر محیط زیست سالم مستمراً در اسناد بین المللی مختلف مورد تأیید و تأکید قرار گرفته است و علاوه بر آن، در قوانین اساسی بسیاری از کشورها، این حق به رسمیت شناخته شده است. این دستاوردها و اسناد بین المللی، هر چند به لحاظ اجرایی هنوز به طور کامل استقرار نیافته‌اند، اما نباید اهمیت آن‌ها را ناچیز شمرد؛ زیرا می‌توانند چراغ راه آینده و پیش زمینه‌ای برای تهیه و تصویب معاهدات بین المللی لازم الاجرا در این زمینه باشند.

اسلام نیز به عنوان آخرین دین الهی و به عنوان دینی جهانشمول، حامل مکتب زیست محیطی جامعی است که با اصول متعددی، معیارهای لازم را در عرصه‌ی مسائل زیست محیطی ارائه می‌دهد. از سوی دیگر، محیط زیست سالم به عنوان یکی از نعمت‌های الهی مطرح است که همگان حق دارند از نعمت‌های بزرگ الهی، که برخوردار از محیط زیست سالم یکی از آن‌هاست، بهره‌مند شوند و هیچ کس نباید انسان‌ها را از این حق خدادادی خود محروم کند؛ زیرا حق بر محیط زیست، به عنوان یک «حق الناس» مطرح می‌شود که حتی خداوند هم از آن گذشت نخواهد کرد.

فهرست اجمالی

- پیش‌گفتار
- مقدمه
- بخش اول: حق بر محیط زیست در اسناد بین‌المللی
- فصل اول: کلیات
- فصل دوم: جایگاه حق بر محیط زیست
- فصل سوم: عوامل تهدیدکننده‌ی حق بر محیط زیست و ضمانت اجرای آن
- نتیجه‌ی بخش اول
- بخش دوم: حق بر محیط زیست در اسلام
- فصل اول: جایگاه محیط زیست در اسلام
- فصل دوم: مظاهر حق بر محیط زیست در منابع اسلامی
- فصل سوم: مبانی فقهی حق بر محیط زیست
- نتیجه‌ی بخش دوم
- نتیجه‌گیری پایانی
- ضمائم
- فهرست منابع و مآخذ
- نمایه‌ها

فهرست مطالب

۱	پیش‌گفتار
۳	مقدمه
۳	۱. طرح موضوع
۵	۲. اهمیت موضوع
۵	۳. اهداف پژوهش
۵	۴. سابقه‌ی پژوهش
۶	۵. روش پژوهش
۶	۶. سازمان دهی پژوهش

بخش اول:

۷	حق بر محیط زیست در اسناد بین‌المللی
۷	مقدمه
۸	فصل اول: کلیات
۸	مقدمه
۹	مبحث اول: واژه‌شناسی
۹	گفتار اول: حق و حقوق
۹	بند اول: تعریف حق
۱۱	بند دوم: تعریف حقوق

۱۲	گفتار دوم: محیط زیست
۱۲	بند اول: تعریف محیط زیست
۱۳	الف) طبیعت
۱۳	ب) اکولوژی
۱۳	ج) اکوسیستم
۱۴	د) کرہی زمین
۱۴	۱. لیتوسفر
۱۴	۲. پدوسفر
۱۴	۳. ہیدروسفر
۱۴	۴. اتمسفر
۱۶	بند دوم: انواع محیط زیست
۱۶	الف) محیط زیست طبیعی
۱۶	ب) محیط زیست انسانی
۱۷	گفتار سوم: آلودگی زیست محیطی
۱۷	بند اول: تعریف آلودگی
۱۷	بند دوم: انواع آلودگی
۱۸	گفتار چہارم: اسناد بین المللی
۱۸	بند اول: تعریف اسناد بین المللی
۱۹	بند دوم: انواع اسناد بین المللی
۱۹	الف) اسناد بین المللی الزام آور
۱۹	ب) اسناد بین المللی غیر الزام آور
۲۱	مبحث دوم: تاریخچہی محیط زیست
۲۱	گفتار اول: انسان مقہور طبیعت
۲۱	گفتار دوم: تسلط انسان بر طبیعت

۲۵	گفتار سوم: دوره‌ی آگاهی، تعامل و همزیستی
۲۷	فصل دوم: جایگاه حق بر محیط زیست
۲۷	مقدمه
۲۸	مبحث اول: حق بر محیط زیست و حقوق بین‌الملل
۲۸	گفتار اول: حقوق بین‌الملل و گرایش‌های نوین
۲۸	بند اول: تعریف حقوق بین‌الملل
۲۸	بند دوم: گرایش‌های نوین حقوق بین‌الملل
۳۰	بند سوم: ارتباط محیط زیست و حقوق بین‌الملل
۳۰	گفتار دوم: حقوق بین‌الملل محیط زیست
۳۰	بند اول: تعریف حقوق بین‌الملل محیط زیست
۳۰	بند دوم: پیدایش حقوق بین‌الملل محیط زیست
۳۲	بند سوم: توسعه‌ی حقوق بین‌الملل محیط زیست
۳۲	الف) توسعه‌ی مقررات
۳۲	۱. اعلامیه‌ی کنفرانس ملل متحد در مورد محیط زیست انسانی (اعلامیه‌ی استکهلم)
۳۴	۲. منشور جهانی طبیعت
۳۵	۳. اعلامیه‌ی کنفرانس ملل متحد در مورد محیط زیست و توسعه (اعلامیه‌ی ریو)
۳۸	۴. سند کنفرانس جهانی توسعه‌ی پایدار (ژوهانسبورگ)
۳۸	ب) توسعه‌ی نهادها
۳۹	۱. برنامه‌ی محیط زیست ملل متحد
۴۱	۲. کمیسیون توسعه‌ی پایدار
۴۱	۳. نهادهای دیگر
۴۲	بند چهارم: حق بر محیط زیست و حقوق بین‌الملل محیط زیست
۴۴	مبحث دوم: حق بر محیط زیست و حقوق بشر
۴۴	گفتار اول: تحولات حقوق بشر

۴۴	بند اول: واژه‌شناسی
۴۴	الف) حقوق بشر
۴۶	ب) حقوق بین الملل بشر
۴۶	بند دوم: تحول مفهوم حقوق بشر
۴۸	گفتار دوم: حمایت بین المللی از حقوق بشر
۴۸	بند اول: اسناد بین المللی حقوق بشر
۴۹	الف) منشور ملل متحد
۴۹	ب) منشور بین المللی حقوق بشر
۵۰	۱. اعلامیه جهانی حقوق بشر
۵۰	۲. میثاق بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی
۵۱	۳. میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی
۵۲	ج) پیش طرح سومین میثاق بین المللی حقوق همبستگی
۵۲	بند دوم: نسل های حقوق بشر
۵۳	الف) نسل اول، حقوق مدنی و سیاسی
۵۴	ب) نسل دوم، حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی
۵۵	ج) نسل سوم، حقوق همبستگی
۵۸	د) ویژگی نسل های حقوق بشر
۵۹	ه) فرایند یکپارچگی نسل های حقوق بشر
۶۲	مبحث سوم: حق بر محیط زیست و حقوق همبستگی
۶۲	گفتار اول: حق بر محیط زیست
۶۲	بند اول: تعریف حق بر محیط زیست
۶۴	بند دوم: منابع حق بر محیط زیست
۶۴	الف) اسناد جهانی
۶۴	۱. اعلامیه استکهلم

۶۴	۲. پیش طرح سومین میثاق بین المللی حقوق همبستگی (۱۹۸۲)
۶۵	۳. منشور جهانی طبیعت
۶۵	۴. اعلامیه‌ی ریو
۶۶	ب) اسناد منطقه‌ای
۶۶	۱. منشور آفریقایی حقوق بشر
۶۶	۲. پروتکل الحاقی به کنوانسیون آمریکایی حقوق بشر
۶۷	ج) برخی منابع دیگر
۶۷	۱. قطعنامه‌ی ۴۵/۹۴ مجمع عمومی سازمان ملل
۶۷	۲. اعلامیه‌ی ۱۹۸۹ لاهه
۶۷	۳. اصول مصوب کنفرانس وزرای اتحادیه‌ی اروپا در ۲۵ اکتبر ۱۹۹۵
۶۷	۴. پیش نویس اصول مربوط به حقوق بشر و محیط زیست
۶۸	بند سوم: ماهیت حق بر محیط زیست
۶۹	بند چهارم: محتوای حق بر محیط زیست
۷۰	الف) حق دسترسی به اطلاعات زیست محیطی
۷۰	۱. اعلامیه‌ی ریو و دستور کار ۲۱
۷۱	۲. اصول راهبردی صوفیا
	۳. کنوانسیون بین المللی در مورد حق بر اطلاعات و مشارکت عمومی در زمینه‌ی محیط زیست
۷۲	(۱۹۹۸)
۷۴	۴. کنوانسیون اروپایی حقوق بشر
۷۴	۵. کنوانسیون تغییرات آب و هوایی
۷۴	۶. اسناد دیگر
۷۵	ب) حق مشارکت در فرایند تصمیم‌گیری‌های زیست محیطی
۷۵	۱. اعلامیه‌ی ریو و دستور کار ۲۱
۷۵	۲. منشور جهانی طبیعت

۳. اصول راهبردی صوفیا (۱۹۹۵)	۷۶
۴. کنوانسیون بین‌المللی در مورد حق بر اطلاعات و مشارکت عمومی در زمینه‌ی محیط زیست	
	(۱۹۹۸) ۷۶
۵. کنوانسیون اسپو (ESPOO) راجع به ارزیابی آثار زیست محیطی در زمینه‌ی برون مرزی	
	(۱۹۹۱) ۷۶
۶. کنوانسیون تغییرات آب و هوایی	۷۶
۷. پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی	۷۷
ج) حق بر آموزش در زمینه‌ی مسایل زیست محیطی	۷۷
د) حق اقامه‌ی دعوا و جبران خسارات زیست محیطی	۷۸
۱. کنوانسیون اروپایی حقوق بشر	۷۸
۲. اعلامیه‌ی ریو و دستور کار ۲۱	۷۹
۳. پیش طرح سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی	۷۹
۴. کنوانسیون حقوق دریاها	۷۹
۵. اصول راهبردی صوفیا	۸۰
گفتار دوم: ارتباط حق بر محیط زیست و حق بر توسعه	۸۰
بند اول: تعریف توسعه و حق بر توسعه	۸۰
الف) تعریف توسعه	۸۰
ب) تعریف حق بر توسعه	۸۱
بند دوم: شناسایی حق بر توسعه	۸۱
بند سوم: محیط زیست و توسعه، تعامل یا تعارض؟	۸۳
گفتار سوم: ارتباط حق بر محیط زیست و حق بر صلح	۸۴
بند اول: تعریف صلح	۸۴
بند دوم: شناسایی حق بر صلح	۸۵
بند سوم: حق بر محیط زیست و حق بر صلح	۸۶

۸۷	گفتار چهارم: ارتباط حق بر محیط زیست و حق بر میراث مشترک بشریت
۸۷	بند اول: چگونگی پیدایش مفهوم میراث مشترک بشریت
۸۹	بند دوم: مفهوم میراث مشترک بشریت
۹۱	بند سوم: محیط زیست و میراث مشترک بشریت
۹۳	فصل سوم: عوامل تهدید کننده‌ی حق بر محیط زیست و ضمانت اجرای آن
۹۳	مقدمه
۹۴	مبحث اول: عوامل تهدید کننده‌ی حق بر محیط زیست
۹۴	گفتار اول: آلودگی هوا و فضا
۹۴	بند اول: آلودگی هوا
۹۴	الف) اهمیت هوا
۹۴	ب) تعریف آلودگی هوا
۹۵	ج) منابع آلوده کننده‌ی هوا
۹۵	د) اثرات آلودگی هوا بر محیط زیست
۹۶	۱. اثرات مستقیم آلودگی هوا
۹۶	اول: اثر آلودگی هوا بر انسان
۹۷	دوم: اثر آلودگی هوا بر گیاهان و حیوانات
۹۸	سوم: اثر آلودگی هوا بر اشیاء
۹۸	۲. اثرات غیر مستقیم آلودگی هوا
۹۸	اول: گرم شدن کره‌ی زمین
۹۹	دوم: باران‌های اسیدی
۱۰۰	سوم: آسیب دیدن لایه‌ی ازن
۱۰۲	بند دوم: آلودگی فضا
۱۰۲	الف) مرز میان هوا و فضا
۱۰۲	ب) محیط زیست فضا

۱۰۴	گفتار دوم: آلودگی آب و خاک
۱۰۴	بند اول: آلودگی آب
۱۰۵	الف) آلودگی دریاها
۱۰۵	۱. اهمیت بحث
۱۰۶	۲. تعریف آلودگی دریایی
۱۰۷	۳. منابع آلودگی دریایی
۱۰۷	اول: کشتی رانی
۱۰۷	دوم: تخلیه‌ی مواد زاید
۱۰۸	سوم: فعالیت‌های بستر دریا
۱۰۸	چهارم: منابع آلودگی مستقر در خشکی و مرتبط با دریا
۱۰۸	۴. بررسی موردی آلودگی دریایی خلیج فارس و دریای خزر
۱۰۸	اول: خلیج فارس
۱۰۹	دوم: دریای خزر
۱۱۰	ب) آلودگی رودخانه‌ها
۱۱۰	ج) اقدامات بین‌المللی برای جلوگیری از آلودگی آب‌ها
۱۱۰	۱. محیط زیست دریایی
۱۱۰	اول: اقدامات اسنادی
۱۱۱	دوم: اقدامات نهادی
۱۱۲	۲. محیط زیست رودخانه‌ها
۱۱۳	بند دوم: آلودگی خاک
۱۱۳	الف) تعریف آلودگی خاک
۱۱۴	ب) عوامل آلوده‌کننده‌ی خاک
۱۱۴	ج) اقدامات بین‌المللی جهت حفاظت از خاک
۱۱۵	گفتار سوم: نابودی درختان، گیاهان و حیوانات

۱۱۵	بند اول: نابودی درختان و گیاهان
۱۱۵	الف) اهمیت گیاهان و درختان
۱۱۵	ب) عوامل تخریب و نابودی گیاهان و درختان
۱۱۵	۱. عوامل تخریب طبیعی
۱۱۶	۲. عوامل تخریب انسانی
۱۱۶	بند دوم: نابودی حیوانات
۱۱۷	بند سوم: اقدامات جهانی برای حفاظت از درختان، گیاهان و حیوانات
۱۱۸	گفتار چهارم: مخاصمات مسلحانه
۱۱۸	بند اول: اثرات جنگ بر محیط زیست
۱۱۹	بند دوم: اسناد بین‌المللی حفاظت از محیط زیست در مخاصمات مسلحانه
۱۲۱	مبحث دوم: ضمانت اجرای حق بر محیط زیست
۱۲۱	گفتار اول: ماهیت حقوقی اسناد زیست محیطی
۱۲۳	گفتار دوم: مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در قبال نقض مقررات زیست محیطی
۱۲۴	بند اول: تعریف مسئولیت بین‌المللی دولت
۱۲۴	بند دوم: مبانی مسئولیت بین‌المللی
۱۲۵	الف) نظریه‌ی مسئولیت ناشی از تقصیر (نظریه‌ی خطا یا مسئولیت شخصی)
۱۲۶	ب) نظریه‌ی مسئولیت عینی (نظریه‌ی خطر)
۱۲۷	بند سوم: مسئولیت بین‌المللی دولت ناشی از اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل
۱۲۷	بند چهارم: آلودگی زیست محیطی و مسئولیت بین‌المللی کیفری
۱۲۹	گفتار سوم: جبران خسارات زیست محیطی
۱۲۹	بند اول: مفهوم خسارت
۱۳۲	بند دوم: ارزیابی خسارت و جبران آن
۱۳۲	الف) اعاده‌ی شیء به وضع سابق
۱۳۲	ب) جلب رضایت زیان دیده

۱۳۲	..... ج) پرداخت غرامت
۱۳۴	..... گفتار چهارم: حق بر محیط زیست و مسئولیت دولت در حفاظت از محیط زیست کشور خود
۱۳۶	..... نتیجه‌ی بخش اول
بخش دوم:	
۱۳۷	..... حق بر محیط زیست در اسلام
۱۳۷	..... مقدمه
۱۳۸	..... فصل اول: جایگاه محیط زیست در اسلام
۱۳۸	..... مقدمه
۱۳۹	..... مبحث اول: مبانی اعتقادی محیط زیست در اسلام
۱۴۰	..... گفتار اول: جامعیت اسلام
۱۴۰	..... بند اول: جامعیت اسلام در قرآن
۱۴۱	..... بند دوم: جامعیت اسلام در روایات
۱۴۲	..... گفتار دوم: طبیعت و محیط زیست آیه و نشانه‌ی خداوند
۱۴۳	..... بند اول: نمودهای طبیعت و محیط زیست در قرآن
۱۴۳	..... الف) واژه‌های مربوط به طبیعت در قرآن
۱۴۳	..... ب) نام‌گذاری سوره‌های قرآن به برخی از جلوه‌های طبیعت
۱۴۳	..... ج) سوگند به برخی از پدیده‌های طبیعت
۱۴۴	..... د) دعوت به مطالعه و تدبّر در پدیده‌های طبیعت و محیط زیست
۱۴۵	..... ه) طبیعت تسبیح‌گوی خداوند
۱۴۶	..... و) نگرش توحیدی در مطالعه‌ی محیط زیست
۱۴۷	..... بند دوم: براهین زیست محیطی
۱۴۷	..... الف) برهان نظم در عرصه‌ی محیط زیست
۱۴۸	..... ب) برهان تعادل زیست محیطی

۱۴۹	ج) برهان حکمت در عرصه‌ی محیط زیست
۱۵۲	گفتار سوم: رابطه‌ی انسان با طبیعت و محیط زیست
۱۵۳	بند اول: تأثیر محیط زیست بر انسان
۱۵۶	بند دوم: تأثیر انسان بر محیط زیست
۱۵۸	گفتار چهارم: نقش دین در حفظ محیط زیست
۱۶۰	گفتار پنجم: شناسایی حق بر محیط زیست در اسلام
۱۶۶	مبحث دوم: اخلاق زیست محیطی در اسلام
۱۶۶	گفتار اول: جایگاه اخلاق در حفظ محیط زیست
۱۶۷	گفتار دوم: حدود تصرف انسان در محیط زیست
۱۶۹	گفتار سوم: وظایف افراد و حکومت در قبال محیط زیست
۱۶۹	بند اول: وظایف افراد در قبال محیط زیست
۱۷۱	الف) گرایش به رفتارهای هنجار زیست محیطی
۱۷۱	۱. کارکردهای سازنده و اصلاح‌گرایانه در عرصه‌ی محیط زیست
۱۷۲	۲. شکران نعمت
۱۷۲	۳. امر به رفتارهای هنجار زیست محیطی و نهی از رفتارهای ناهنجار زیست محیطی
۱۷۴	ب) پرهیز از رفتارهای ناهنجار زیست محیطی
۱۷۴	۱. کارکردهای فسادانگیز در عرصه‌ی محیط زیست
۱۷۶	۲. کفران نعمت‌های خداداد
۱۷۶	۳. اسراف کاری در عرصه‌ی محیط زیست
۱۷۸	۴. تجاوز به حقوق دیگران و تزییع حق الناس
۱۷۹	بند دوم: وظایف حکومت در قبال محیط زیست
۱۸۰	الف) پی‌ریزی قوانین زیست محیطی بر پایه‌ی اصول و مقررات اسلامی
۱۸۰	ب) اجرای قانون ملی و پیمان‌های زیست محیطی بین‌المللی
۱۸۰	۱. اجرای قانون ملی